

Posuny paměti.

Topografie soudobé paměti národa a její reflexe

Barbora Čermáková, Marie Černá, Markéta Devátá, Michaela Tučková,

Oldřich Tůma, David Weber

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.

červen 2015

Seznam příloh

Mapa č. 1 – Pamětní místa v regionech dle roku odhalení

Mapa č. 2 – Pamětní místa odkazující na 50. léta v regionech

Mapa č. 3 – Četnost témat pamětních míst v regionech

Mapa č. 4 – Celkový počet pamětních míst v regionech

Cíle specializované mapy „Posuny paměti“

Projekt „Příběhy míst. Topografie soudobé paměti národa“ se soustředí na výzkum pamětních míst v České republice, která reflektují komunistický režim z let 1948–1989. Jedná se zatím o nejobsáhlejší výzkum tohoto tématu. Inspirací mohou být zpracování pamětních míst v zahraničí, především německou nadací Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, která se vzpomínkovou kulturou na období komunistických diktatur v postkomunistických zemích dlouhodobě zabývá.¹

Specializovaná mapa „Posuny paměti“ názorně shrnuje výsledky bádání a podává komplexní pohled na celoplošné pojetí s důrazem na kategorizaci a časové hledisko. Navazuje na databázi pamětních míst o celkem 560 položkách, a zatímco databáze se soustředí na detailní popis jednotlivých míst (podobně jako část projektu oral history nebo studie k tématu), je specializovaná mapa založená na statických údajích a podává charakteristiku obecných trendů: regionální rozložení, četnost konkrétních tematických kategorií v jednotlivých regionech, rozlišení dle připomínaného období, roli symbolických připomínek a dobu vzniku pamětních míst atd.

V rámci projektu „Příběhy míst. Topografie soudobé paměti národa“ vznikl unikátní soubor dat, který dokládá reflexi soukromých osob, spolků i oficiálních úřadů k minulosti z let 1948–1989. Specializovaná mapa extrahuje trendy, které lze v této reflexi pozorovat za 25 let existence, a nabízí zajímavý pohled do nejnovější historie České republiky.

¹ KAMINSKY, A. (ed.): Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine. Berlin: Aufarbeitung der SED-Diktatur 2008; KAMINSKY, A. (ed.): Erinnerungsorte an den Massenterror 1937/38, Russische Föderation. Berlin: Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2007; KAMINSKY, A. (ed.): Orte des Erinnerns. Gedenkzeichen, Gedenkstätten und Museen zur Diktatur in SBZ und DDR. Berlin: Ch. Links, 2007. KAMINSKY, A. (ed.): Gedenkorte zur Erinnerung an die ungarische Revolution 1956 in Budapest. Berlin: Aufarbeitung der SED-Diktatur 2006; ad. Více viz www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/erinnerungsorte.

Metodika vzniku specializované mapy

Východiskem specializované mapy je databáze pamětních míst – původní datový soubor pořízený v Ústavu pro soudobé dějiny v letech 2011–2015, stále aktualizovaný a doplňovaný, veřejně prezentovaný webovou aplikací www.pametnimista.cz.

Pamětním místem rozumíme připomínky na veřejných místech, které nějakým způsobem reflektují komunistický režim. Každé pamětní místo bylo náležitě popsáno, ověřeno na místě, zdokumentováno a v maximální míře také charakterizováno z pohledu okolností vzniku (tj. dohledání iniciátorů vzniku míst, dobu a způsob odhalení). Celkem se podařilo shromáždit poznatky o 560 pamětních místech na území České republiky.²

Pro zpracování datového souboru bylo klíčové stanovení tematických kategorií a chronologické a geografické struktury, jež se týkají místa samotného (tj. datace a okolnosti odhalení), tak připomínané události (téma a období připomínky). Sledujeme tři základní charakteristiky: rozdělení dle regionu, tématu, a na časové ose.

Rozdělení pamětních míst dle regionů

Regionální členění je jednou ze základních charakteristik popisu pamětního místa. V popisu místa je definováno opakovaně (konkrétní poloha, přesná adresa, okres, kraj). Přesná poloha slouží k určení místa na mapě. Tento údaj navíc může být doplněn slovním popisem (např. popis cesty k pamětnímu místu, které se nachází mimo zástavbu, nebo poznámka, kde se pamětní místo přesně nachází na budově, event. uvnitř budovy). Důležitá je také poznámka o dostupnosti. Část pamětních míst není běžně veřejnosti přístupná (věznice, soukromé objekty).

Členění dle regionu zahrnuje kraje v České republice a pak také města Brno a Prahu. Četnost pamětních míst v obou metropolích je vysoká a v Praze se nachází mnoho pamětních míst s celostátním významem, které mají symbolický charakter a místo je symbolem pro celou Českou republiku. Jako samostatný region je uvedeno také Brno (na úrovni krajů), aby nedocházelo ke zkreslení v rámci Jihomoravského kraje.

Slovní popis geografické polohy koresponduje s přesnou lokací GPS, kdy zobrazení na mapě vytváří i odkazy na další pamětní místa.

² Z podobných projektů sumarizujících pamětní místa na určité zkoumané období můžeme zmínit projekt Památníku Terežín „Za pomníčky“ popisující pobočné koncentrační tábory na území ČR a hroby vězňů – <http://zapomnicky.pamatnik-terezin.cz/>. Tematicky zaměřené jsou veřejně přístupné databáze pamětních míst spojených s vojenskou historií a vojenskými hroby – <http://www.valecnehroby.army.cz> nebo <http://www.vets.cz>.

Rozdělení pamětních míst dle témat

Uživatelsky vhodnou pomůckou je tematické členění pamětních míst. Jednotlivá témata jsou stanovena obecně, zahrnují celé zkoumané období (byť těžiště se může nacházet pouze v určitém dílčím období) a některá pamětní místa mohou být charakterizována i více než jedním tématem. Velmi často se témata protínají, např. kolektivizace – církve, kolektivizace – politické procesy, politická opozice – politické procesy a další.

Přehled kategorizovaných témat:

- Armáda a druhý odboj
- Církve
- Disent
- Exil a emigrace
- Intelektuálové v opozici
- Kolektivizace
- Listopad 89
- Občanský odpor
- Politická opozice
- Politické procesy
- Pomocné technické prapory a pracovní tábory
- Pražské jaro a invaze
- Skautské hnutí a vzdorující mládež
- Sokol a Orel
- Symbolická pamětní místa
- Underground
- Věznění
- Zaniklá pamětní místa
- Železná opona

Rozdělení pamětních míst na časové ose

Charakteristika pamětního místa s ohledem na časové určení je využita třemi způsoby:

- rok odhalení pamětního místa (v případě opakovaného odhalení nebo úpravy místa je ponechána první datace)
- rok připomínané události (váže se na událost, kterou pamětní místo reflektuje, preferujeme dataci zmíněnou na pamětní desce, pomníku atd.)
- připomínané období (součást vyhledávacího formuláře, každé pamětní místo je datováno také rámcově období, 1948 / 50. léta / 60. léta / 1968 / 1969 / normalizace / 17. 11. 1989)

Specializovaná mapa vznikala na základě sumárních výstupů popsaných charakteristik (dílčím výstupem zpracování jsou tabulky a grafy).

Vyhodnocení specializované mapy

A) vyhodnocení z hlediska časové posloupnosti

V jakém tempu vznikala pamětní místa v období 1989–2014 (porovnání údajů za jednotlivé roky)?

Jedním ze základních údajů, která se u pamětních míst zjišťovala, byl rok odhalení. Do této statistiky jsou zařazena i místa poté zrušená nebo zaniklá. V případě opakovaného odhalení (rozšíření, obnovení) je statisticky podchycen pouze rok prvního odhalení. Mimo tuto statistiku stojí pamětní místa odhalená před rokem 1990 nebo v roce 2015 (porovnávají se ukončená období se srovnatelnými parametry, tj. plných 12 měsíců).

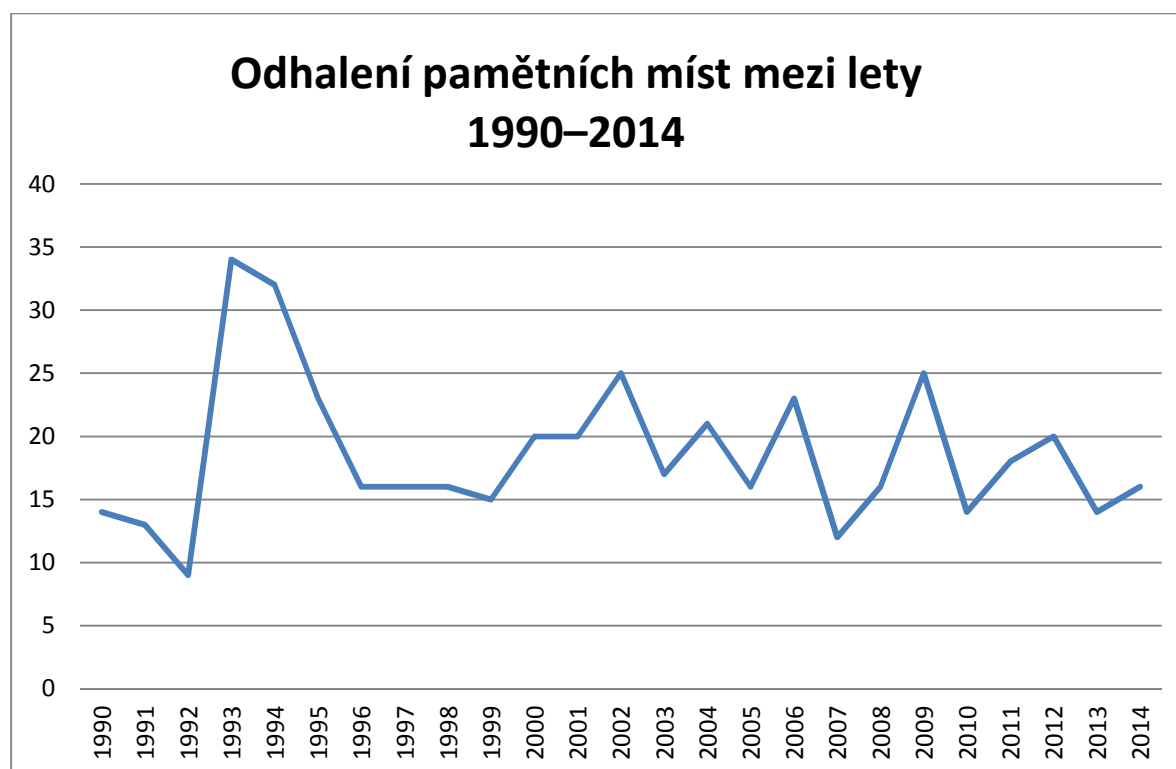
Tabulka č. 1 – Přehled odhalení pamětních míst v rozmezí let 1990–2014

celkový počet odhalených míst	
1990	14
1991	13
1992	9
1993	34
1994	32
1995	23
1996	16
1997	16
1998	16
1999	15
2000	20
2001	20
2002	25
2003	17
2004	21
2005	16
2006	23
2007	12
2008	16
2009	25
2010	14
2011	18
2012	20
2013	14
2014	16

465 *

* celkem 465 míst, před rokem 1990 bylo odhaleno 30 pamětních míst, v roce 2015 vzniklo jedno pamětní místo a v případě 64 míst se nepodařilo dohledat přesný rok odhalení (stav k 1.6.2015)

Graf č. 1 – Vývoj odhalení pomníků v letech 1990–2014 (stav k 1.6.2015)

Která pamětní místa vznikla bezprostředně po listopadu 1989 (tj. s rokem zřízení 1990)?

Zvláštní pozornost si zaslouží místa odhalená bezprostředně po změně režimu v období roku 1990 – v době výrazných společenských změn, kdy se teprve rozbíhala diskuse o přehodnocení vlastní minulosti, do širšího povědomí se poprvé dostávala svědectví pamětníků, zároveň se živě diskutovala možnost trestného stíhání exponentů minulého režimu. Celkem 12 pamětních míst má doložený vznik v roce 1990, první již v lednu (Pamětní deska Janu Palachovi na Praze 1, obnovení již jednou umístěné desky). Iniciátory prvních desek byly například Společnost Jana Palacha, krajané, obce. Příležitostí k odhalení byla například návštěva Václava Havla v regionu (Pamětní deska Janu Patočkovi v Turnově).

Výčet pamětních míst vzniklých roku 1990:

- Brno. Plastika "Jan Palach"
- Číhošť. Pomník Josefu Toufarovi
- Horní Studénky. Pamětní deska generálu Vladimíru Přikrylovi
- Lipov. Pamětní deska Jaromíru Hlubíkovi
- Praha 1. Pamětní deska Janu Palachovi
- Praha 1. Pamětní deska 17. listopadu 1989
- Praha 3. Hrob Jana Palacha
- Prostějov. Pamětní deska obětí okupace Československa armádami Varšavské smlouvy
- Turnov. Pamětní deska Janu Patočkovi
- Velká Bíteš. Pamětní deska Josefu Robotkovi
- Volduchy. Pamětní deska Stanislavu Broji
- Všetaty. Pamětní deska Janu Palachovi

V jakém tempu vznikala pamětní místa v období 1989–2014 (porovnání regionů)?

Trendy zakládání pamětních míst v regionech jsou zachyceny v pěti obdobích (1990–1994, 1995–1999, 2000–2004, 2005–2009 a 2010–2014). Do této statistiky jsou zařazena i místa poté zrušená nebo zaniklá. V případě opakovaného odhalení (rozšíření, obnovení) je statisticky podchycen pouze rok prvního odhalení. Mimo tuto statistiku stojí pamětní místa odhalená před rokem 1990 nebo v roce 2015 (porovnávají se ukončená období se srovnatelnými parametry, tj. plných 12 měsíců).

Pro většinu regionů platí shoda s obecnou tendencí (viz graf č. 1), tj. proměnlivý počet, který postupně klesá. Výjimkou jsou tři regiony, kde počet pomníků roste a nejvyšší tempo jejich zřizování je v posledním zkoumaném období (2010–2014). Je to případ Jihočeského, Jihomoravského kraje a kraje Vysočina. Poměrně stabilní počet pomníků vzniklých v jednotlivých obdobích vykazují místa s nejvyšším (Praha) a nejnižším počtem pamětních míst (Karlovarský, Liberecký kraj).

Mapa č. 1 – Pamětní místa v regionech dle roku odhalení (viz Příloha)

Jaké období z let 1948–1989 je nejvíce připomínáno?

Do statistiky období, které pamětní místa připomínají, byla zařazena všechna místa, u nichž lze dokázat přímý odkaz na událost nebo období komunistického režimu, tj. nikoli symbolická místa bez přímé datace (např. s obecným označením doby „1948–1989“). Statistické vyhodnocení připouští i přiřazení dvou období (nikoli v nadřazené hierarchii, tj. připomínky roku 1968 automaticky nespadají také do kategorie 60. léta).

Z období 1948 / 50. léta / 60. léta / 1968 / 1969 / normalizace / 17. 11. 1989 se jednoznačně nejvíc reflektují události 50. let. Dominance pamětních míst na období 50. let trvala po celou dobu mezi lety 1990–2014. Kromě roku 1990, 1991, 1993, 1999 a 2003 bylo více než polovina odhalených míst připomínkou komunistického režimu 50. let.

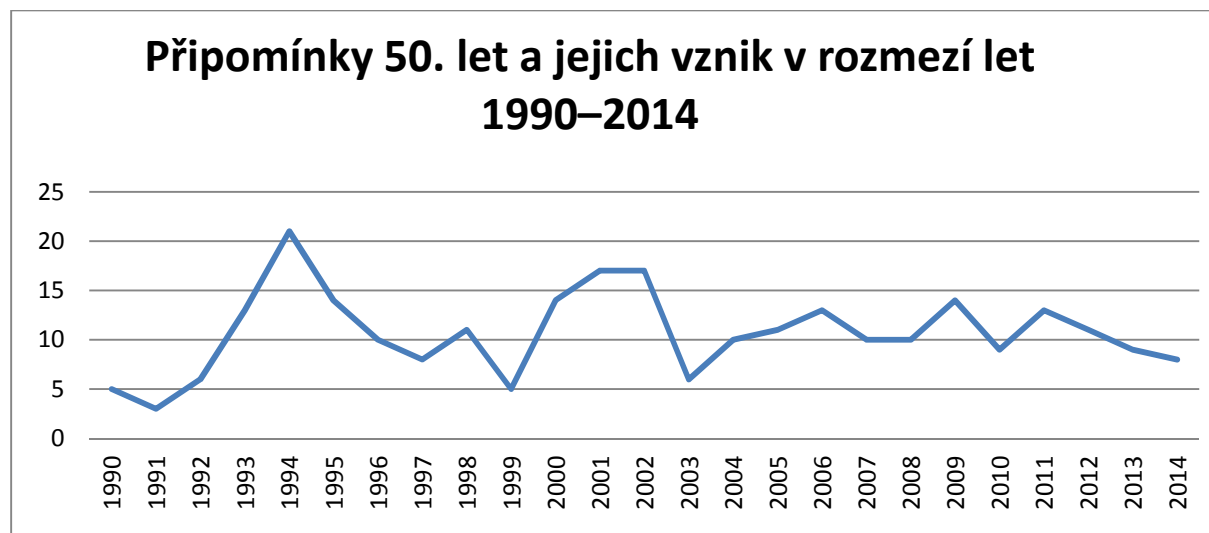
Tabulka č. 2 – Kategorizace připomínaného období (stav k 1.6.2015)

	počet připomínaných období
1948	15
50. léta	320
60. léta	51
1968	23
1969	26
normalizace	60
17.11.1989	8

503*

* celkový počet připomínaných období přiřazených k pamětním místům, mimo symbolické připomínky a s podmínkou, že některá pamětní místa mohou připomínat více období

Graf č. 2 – Pamětní místa na 50. léta odhalená mezi lety 1990–2014 (stav k 1.6.2015)

Tabulka č. 3 – Pamětní místa na 50. léta odhalená mezi lety 1990–2014 (stav k 1.6.2015)

	celkový počet odhalených míst	pamětní místa s odkazem na 50. léta	podíl připomínek na 50. léta ze všech odhalených míst
1990	14	5	35,7
1991	13	3	23,1
1992	9	6	66,7
1993	34	13	38,2
1994	32	21	65,6
1995	23	14	60,9
1996	16	10	62,5
1997	16	8	50
1998	16	11	68,8
1999	15	5	33,3
2000	20	14	70
2001	20	17	85
2002	25	17	68
2003	17	6	35,3
2004	21	10	47,6
2005	16	11	68,8
2006	23	13	56,5
2007	12	10	83,3
2008	16	10	62,5
2009	25	14	56
2010	14	9	64,3
2011	18	13	72,2
2012	20	11	55
2013	14	9	64,3
2014	16	8	50

465 *

268 **

* celkem 465 míst, před rokem 1990 bylo odhaleno 30 pamětních míst, v roce 2015 vzniklo jedno pamětní místo a v případě 64 míst se nepodařilo dohledat přesný rok odhalení (stav k 1.6.2015)

** celkem 268 míst, v případě 52 míst nelze dohledat rok odhalení (stav k 1.6.2015)

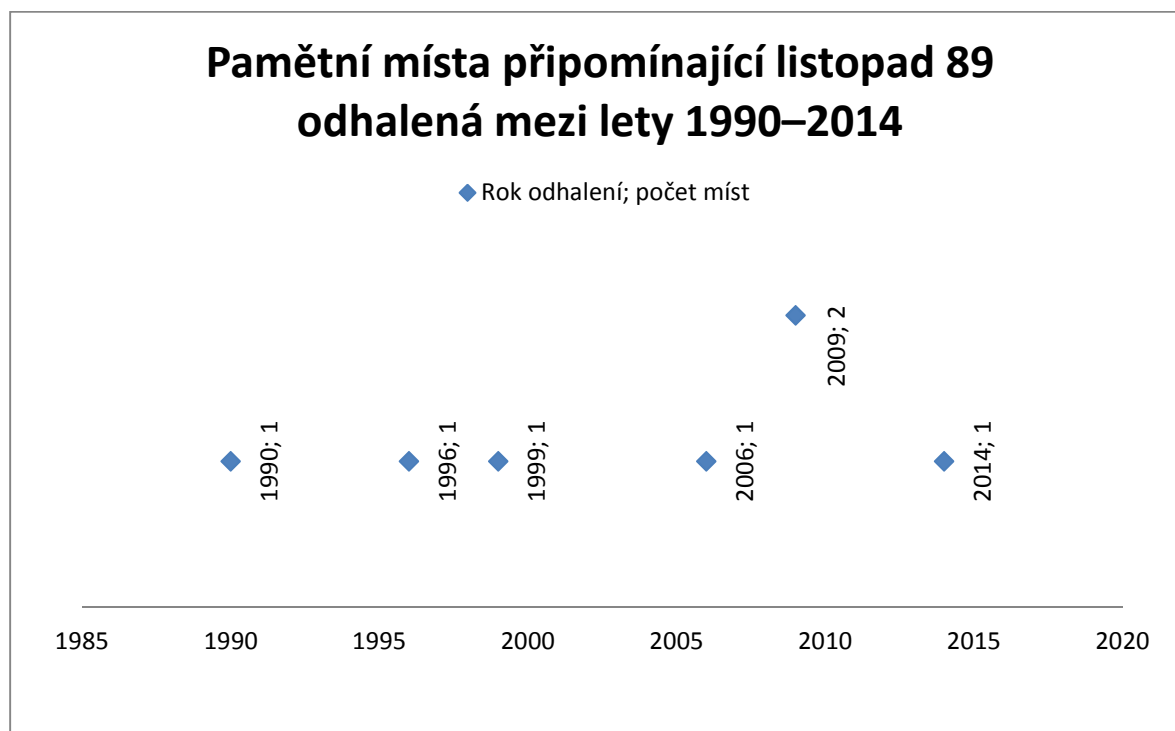
Absolutní i poměrný počet pamětních míst odkazujících na 50. léta v regionech představuje mapa č. 2. Ukazuje, že s jedinou výjimkou Prahy (38 % ze všech pamětních míst odkazuje na 50. léta) je zastoupení regionálních připomínek 50. let poměrně vyrovnané, mezi 54-81%.

Mapa č. 2 – Pamětní místa odkazující na 50. léta v regionech (viz Příloha)

Jak se zřizováním pamětních míst vyvíjela reflexe Listopadu 1989?

Období s nejnižším počtem připomínek jsou pamětní místa věnovaná demokratické revoluci z listopadu 1989. Z celkem osmi připomínek můžeme u sedmi určit rok odhalení. Jako první pamětní místo, jedno z prvních odhalení v polistopadovém období vůbec, vznikla Pamětní deska 17. listopadu na Národní třídě v Praze – „emblém“ nového demokratického režimu, místo oficiálních i spontánních připomínek, místo uznávané i parodované (akce Romana Týce z listopadu 2009). Chronologie odhalení ostatních pamětních míst na Listopad 89 celkem věrně kopíruje kulatá výročí událostí.

Graf č. 3 – Pamětní místa připomínající listopad 89 dle roku odhalení (stav k 1.6.2015)

Jaká je základní charakteristika pamětních míst z hlediska jejich tematiky a krajového členění?

Tematické členění pamětních míst připouští charakterizaci více než jedním tématem (např. kolektivizace i církve, kolektivizace i politické procesy, politická opozice i politické procesy a další). Statistické vyhodnocení přiřazuje stejnou hodnotu místům s jedním i více tématy (dělení hodnoty u místa se sdíleným tématem se neosvědčilo, zkrusluje faktický počet pamětních míst).

Četnost připomínek v jednotlivých krajích se velmi různí a vypovídá o míře autenticity pamětních míst ve vztahu lokalita – téma. Výrazné zastoupení jednoho tématu vykazuje například kraj Karlovarský (připomínky pracovních táborů), Olomoucký (připomínky represe komunistického režimu vůči příslušníkům druhého odboje), stejně jako geografická poloha předurčila Jihočeský, Karlovarský a Plzeňský kraj k regionům s nejčetnějšími připomínkami železné opony. Témata dominující v Praze (politická opozice, pražské jaro, intelektuálové v opozici, exil a emigrace, disent a underground) vyplývají z koncentrace kulturních i politických elit v metropoli jako přirozeného společenského centra republiky.

Mapa č. 3 – Četnost témat pamětních míst v regionech (viz Příloha)

Tabulka č. 4 – Kategorie pamětních míst a jejich zastoupení v krajích (stav k 1.6.2015)

	Armáda	Cirkve, náboženské přesvědčení	Disent	Druhý odboj, zahraniční armáda	Exil a emigrace	Intelektuálové v zahraničí	Kolektivizace	Listopad r. 1989	Občanský odpor	Politická opozice	Politické procesy	PTP a pracovní tábory	Pražské jaro a invaze	Skautské hnutí a mládež	Sokol a Orel	Underground	Věznění	Železná opona
Brno	1	4		1	2	3			1	2	2	2	7	1			2	
Jihočeský	2	5	1	3	2	3	2		1	2	2	1				1	1	15
Jihomoravský		12	1	1		2	2		8	3	5			5			2	5
Karlovarský		1	1					1				10		1			1	8
Královéhradecký	2	1		1	1	3	2		3	1	3	1	1	1		1	5	1
Liberecký	1		2	1		1				1	1		3	2	1			2
Moravskoslezský	2	5	1		1	2			1	2	5	3	3	1	1		1	
Olomoucký	5	7		8		2	2			1		1	3		2		1	
Pardubický	1	4		2				1	2		5		1	2			3	1
Plzeňský	5	6	1	1		2		1		2	4	1	2	1		1	2	13
Praha	6	5	6	2	4	9	1	4	1	13	7	3	10	2	2	3	6	1
Středočeský	5	4		4	2		6		6	2	9	7	7	1	1		4	1
Ústecký	3	3	1	3	1	4		2	1	3	5	5			1		3	2
Vysočina	5	20		3		3	12		7		6		1	2		1		
Zlínský	1	8			1	3		1	7	1	4	2	1	1	1		1	

Jaký je podíl pamětních míst v Praze vůči celé ČR?

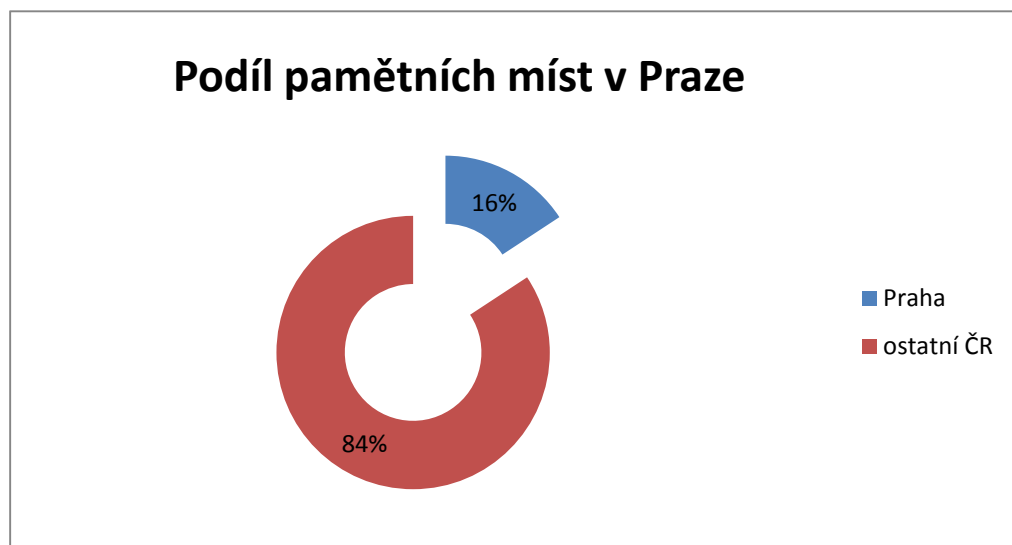
V projektu „Příběhy míst. Topografie soudobé paměti národa“ je v rámci územního členění kromě stávajících 14 krajů (včetně Prahy) také samostatně uvedeno Brno. Česká a moravská metropole vykazují množství pamětních míst srovnatelných s ostatními kraji, proto byly obě zahrnuty do základního vymezení. V případě zkoumání četnosti pamětních míst v jednotlivých regionech se vychází z celkového absolutního počtu připomínek (včetně symbolických a zrušených pamětních míst).

Množství pamětních míst v regionech shrnuje mapa č. 4. Z ní vyplývá, že regiony (s výjimkou Prahy) můžeme pomyslně rozdělit na čtyři skupiny. Regiony s nejvyšším počtem míst (nad 50) jsou Středočeský kraj a kraj Vysočina. Vysoký počet míst (39–42) najdeme v krajích: Plzeňském, Jihočeském, Jihomoravském (bez Brna) a Ústeckém. V rozmezí 28–36 pamětních míst v regionu se nachází kraje Moravskoslezský, Královéhradecký, Olomoucký a město Brno. A nejnižší počet (méně než 23) pamětních míst se nachází v kraji Zlínském, Pardubickém, Karlovarském, Libereckém.

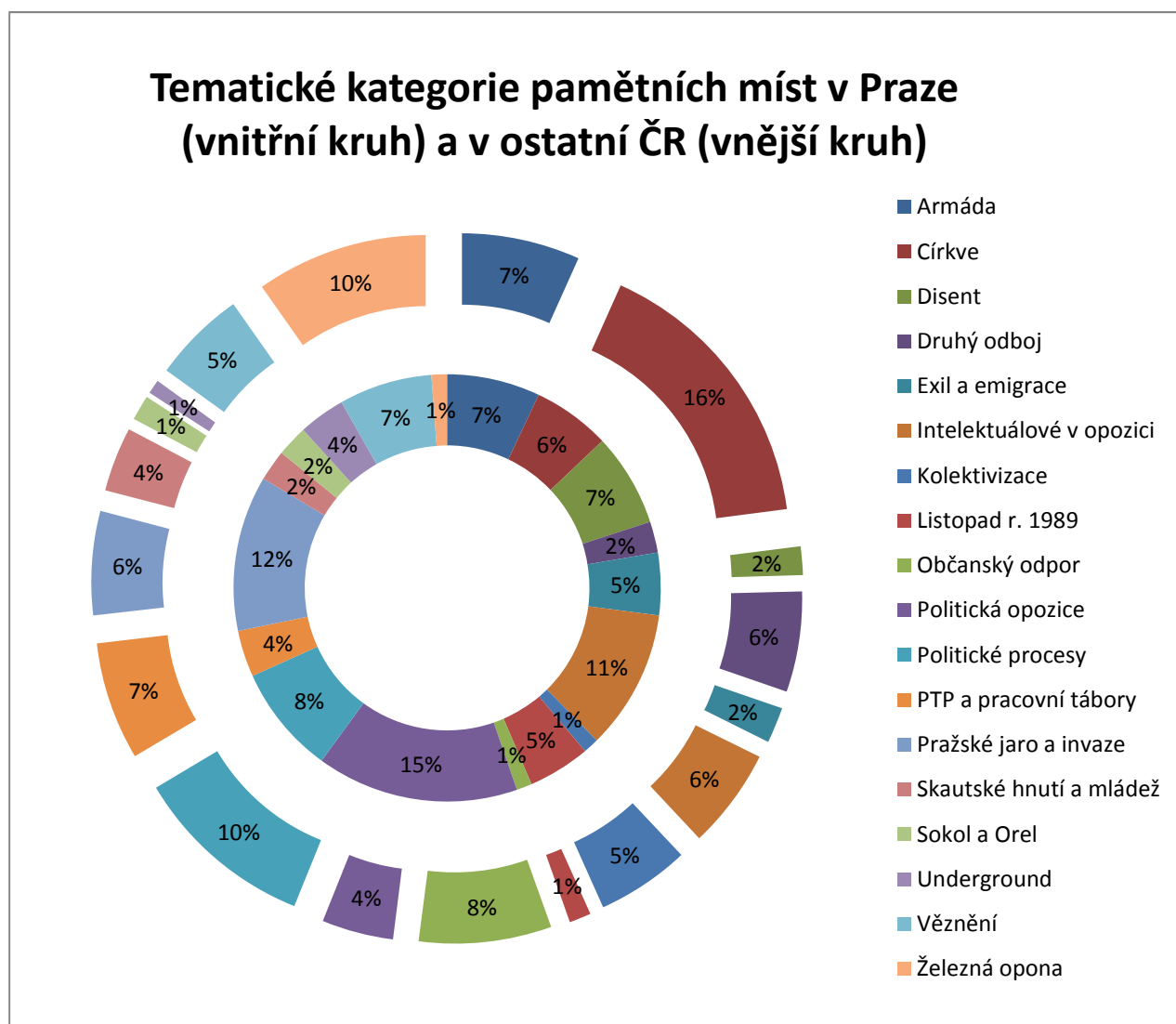
Z celkem 560 míst se jich 88 nachází na území Hlavního města Prahy (stav k 1.6.2015), což výrazně převyšuje počet pamětních míst v ostatních krajích. Liší se také tematické zaměření připomínek v Praze.

Mapa č. 4 – Celkový počet pamětních míst v regionech (viz Příloha)

Graf č. 4 – Pamětní místa v Praze a ostatní ČR (stav k 1.6.2015)

Graf č. 5 – Pamětní místa v Praze a ostatní ČR (proporcionální srovnání tematického zaměření pamětních míst) (stav k 1.6.2015)

„Posuny paměti“ a soudobé dějiny

V rámci projektu „Příběhy míst. Topografie soudobé paměti národa“ navazuje specializovaná mapa na předchozí výstupy, především na databázi – veřejně přístupnou prostřednictvím webové aplikace, kterou provozuje Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Aplikace je k dispozici na odkazu: www.pametnimista.cz Zde uveřejněný a průběžně aktualizovaný přehled pamětních míst je k dispozici nejen zájemcům o historii a studentům, ale může posloužit i správním úřadům (v evidenci kulturně významných míst), či dalším organizacím činným v cestovním ruchu nebo ochraně památek.

Specializovaná mapa „Posuny paměti“ doplňuje praktický přehled aplikace o statistické údaje a topografické vyjádření sumarizovaných dat. Jedinečnost vyhodnocené databáze a předkládané mapy vyplývá z obsáhlého sběru dat – dosud se ke srovnání nenabízí žádné podobné celoplošné vyhodnocení souboru historických pamětních míst.

Specializovaná mapa zohledňuje tematické, geografické a časové členění, přičemž chronologie sleduje jak události tematizované pamětními místy podle vnitřní časové strukturace období komunistického režimu, tak vznik pamětních míst na časové ose. Nabízí základní charakteristiky uvnitř jednotlivých kategorií i důležité ukazatele na základě vazeb téma – region – časová osa. Tvoří mapový soubor, který komentuje vytváření historického povědomí o komunistickém režimu a jeho posuny v průběhu uplynulých 25 let.

Specializovaná mapa, stejně jako multimediální aplikace, je výsledkem, jenž předpokládá mnohostranné využití. Přináší cenné informace pro státní správu, krajské a místní úřady, spolkové a vzdělávací instituce (muzea ad.) i pro širokou veřejnost. Odborné veřejnosti – historikům, sociologům, kunsthistorikům, politologům ad. – poskytuje analyzovaný materiálový soubor, jehož výchozí data mohou být využita i k dalšímu odbornému zpracování. V neposlední řadě je mapový soubor vhodnou edukativní pomůckou pro školy, zejména pro výuku dějepisu a základů společenských věd. Specializovaná mapa může být použita jako historický atlas i jako určitá metodika pro koncipování různých školních projektů s obdobnou tematikou.

Seznam použité literatury

- ČINÁTL, Kamil: *Naše české minulosti, aneb, Jak vzpomínáme*. Praha: NLN, 2014.
- HAHN, Hans Henning – HEIN-KIRCHER, Heidi – KOCHANOWSKA-NIEBORAK, Anna: *Erinnerungskultur und Versöhnungskitsch*. Marburg: Herder-Institut, 2008.
- HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha: SLON, 2009.
- HLAVAČKA, Milan – MARÈS, Antoine – POKORNÁ, Magdaléna: *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha: Historický ústav, 2011.
- HOLUBEC, Stanislav: *Ještě nejsme za vodou: obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace*. Praha: Scriptorium, 2015.
- KAMINSKY, Anna (ed.): *Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine*. Berlin: Aufarbeitung der SED-Diktatur 2008.
- KAMINSKY, Anna (ed.): *Erinnerungsorte an den Massenterror 1937/38*, Russische Föderation. Berlin: Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2007.
- KAMINSKY, Anna (ed.): *Orte des Erinnerns. Gedenkzeichen, Gedenkstätten und Museen zur Diktatur in SBZ und DDR*. Berlin: Ch. Links, 2007.
- KAMINSKY, Anna (ed.): Gedenkorte zur Erinnerung an die ungarische Revolution 1956 in Budapest. Berlin: Aufarbeitung der SED-Diktatur 2006.
- MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří: *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, 2014.
- MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: paměť a politická identita*. Praha: Argo, 2009.
- MINK, Georges – NEUMAYER, Laure: *History, memory and politics in Central and Eastern Europe: memory games*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- MICHELA, Miroslav: *Paměťová studia. Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny a FF UK, 2015.
- NORA, Pierre: *Les Lieux de mémoire*. Paris: Gallimard 1984, 1986, 1992.
- NORA, Pierre: Mezi pamětí a historií: problematika míst. *Město. Antologie francouzských společenských věd*. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1996.
- LABISCHOVÁ, Denisa: *Co si uchováme v paměti?: empirický výzkum historického vědomí*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2013.
- ŠUBRT, Jiří – VINOPAL, Jiří: *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha: Karolinum, 2013.
- ŠUSTROVÁ, Radka – HÉDLOVÁ, Luba: *Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti*. Praha: Academia, 2014.
- VAŠÍČEK, Zdeněk – MAYER, Françoise: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno: CDK, 2008.